

Олег ІЛЬНИЦЬКИЙ

ПОЛЕМІКА ФУТУРИСТІВ З ХВИЛЬОВИМ У ПЕРІОД ПРОЛІТФРОНТУ

У жовтні 1927 року українські футуристи нарешті здійснили свою заповітну мрію — почали видавати власний незалежний місячник. Відтоді журнал «Нова генерація» виходив безперервно до грудня 1930 року. Через своє непевне становище в літературі та щоб уникнути будь-якої критики з боку пролетарських груп і партій, футуристи вважали необхідним визначитися стосовно найделікатнішої проблеми того часу, а саме — Миколи Хвильового і групи ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). Не поділяючи художнього та філософського світобачення ВАПЛІТЕ та неокласиків (Хвильовий мав прихильників серед останніх) та визнаючи своє становище дуже нестійким, футуристи стали на бік партії, проголосивши себе союзниками пролетарських організацій ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) та «Молодняк» (організація молодих комсомольських письменників)¹. Водночас, хоч менш чітко й категорично, футуристи проголошували, що вони не мають наміру наслідувати художню та культурну практику цих та інших пролетарських організацій. Із самого початку футуристи наполягали на «диференціації» художнього процесу, на праві свого власного художнього вираження². Ідеологічний союз з ВУСПП не завадив футуристам вступити в довгу і нещадну суперечку з «пролетарями» стосовно мистецтва. Не випадково один із критиків зазначив, що в «Новій генерації» «на першому місці стоїть полеміка з представниками ВУСППу»³. Однак, у кінці 1929 року, під час другого з'їзду ВУСПП (коли стало очевидним, що цю спілку підтримує партія) футуристи вирішили припинити подальшу конфронтацію з ВУСПП і формально «блокувалися» з цією організацією.

Блок з ВУСПП утворився під виглядом боротьби з «правими» в літературі. Але слід зазначити, що тут футуристи не виявляли особливого завзяття. Їх похід проти «правих» зводився в основному до публікації коротких саркастичних зауважень у «блокноті» «Нової генерації» про таких письменників, як Аркадій Любченко, Кость Буревій, Павло Ти-

¹ Платформа і оточення лівих // Нова генерація.— 1927.— № 1.— С. 40—41.

² Там же.— С. 41.

³ Овчаров Г. Про журнальну критику 1929 року // Критика.— 1930.— № 3.— С. 113.

чина, Микола Хвильовий і, особливо, Борис Антоненко-Давидович, якого Гео Шкурупій охарактеризував, як «відомого [лише] своїм подвійним прізвисьмом»⁴. Заперечення у футуристів викликали і дискредитовані «ліві», такі як Валер'ян Поліщук та режисер Лесь Курбас. Але найсворіші випадки вони приборегли для групи митців з організації АРМУ (Асоціація революційних митців України), так званих бойчукістів (Михайла Бойчука та його послідовників) за те, що вони значною мірою черпали натхнення від давніх ікон.⁵

Провінціалізм і художня відсталість у нападках футуристів кваліфікувалися як найбільші вади. Як і більшість дискусій того часу, ці суперечки стосувались не лише культури, а й набували політичного звучання. Так, стаття проти Т. Осмачки зловісно характеризувала його як носія ворожої ідеології.⁶

Виразником так званих «правих» у 1929 році був журнал «Літературний ярмарок», дванадцять чисел якого вийшли від грудня 1928 до лютого 1930 року. Хоч він і слугував для письменників з різними поглядами, усе ж таки він сприймався як спадкоємець суперечливого журналу «ВАП-ЛІТЕ», як трибуна Хвильового та його прибічників. ВУСПП з недовір'ям дивилась на «Літературний ярмарок» і всіляко нападала на журнал.⁷ Футуристи, навпаки, приділяли відносно небагато уваги журналові та його прихильникам. Хоча ворожнеча між «Літературним ярмарком» і «Новою генерацією» була досить очевидною, у самих журналах на ній не наголошували. Ті полемічні зауваження, що таки виникали, спочатку носили саркастичний характер. І лише згодом (під кінець 1929 року) вони переросли в грізну конфронтацію. Першим зауваженням такого роду, що з'явилося у «Літературному ярмарку» і стосувалося футуристів, був відкритий лист, підписаний «групою членів АРМУ». Опублікований у червневому числі (яке насправді з'явилося в кінці липня), лист був присвячений «Новій генерації» та її лідерів Михайло Семенку. Сповнений сарказму, лист закликає ознайомитись із «діалектикою» (непослідовністю) семенковізму, маючи на думці те, що словесна війна футуристів проти Курбаса та бойчукістів в АРМУ була відображенням їх прагматизму і політичного опортунізму, їх намагання відшукати крайнього тепер, коли політична влада визнала ВУСПП і таким чином застрахувала її від нападок. Роблячи висновок про непотрібність журналу Семенка в цей час, анонімні автори проголосили: «Ви [Семенко] повинні вмерти. Ми це говоримо цілком серйозно. Ви і ваші люди повинні вмерти не в розумінні фізіологічному, а відмерти як соціальний чинник. Так, товаришу Михась, ви повинні зникнути».⁸

Через місяць «Літературний ярмарок» зробив черговий випад проти футуристів, пригадавши історію з вигаданим письменником Едвардом Стрі-

⁴ Шкурупій Гео. Вереск всеукраїнського ліліпута // Нова генерація.— 1928.— № 7.— С. 40.

⁵ Шкурупій Гео. Диктатура богомазів // Нова генерація.— 1929.— № 10.— С. 26—34.

⁶ Коваленко Б. Покривджена земля // Нова генерація.— 1929.— № 11.— С. 53—58.

⁷ Див.: Микитенко І. За гегемонію пролетарської літератури // Гарт.— 1930.— № 6; передрук. у кн.: Микитенко І. На фронті літератури. 1927—1937.— К., 1962.— С. 84.

⁸ Лист до ярмаркому: Діалектика // Літературний ярмарок.— 1929.— № 7.— С. 279.

хою. Вигаданий Костем Буревієм, який до 1929 року був прихильником «Літературного ярмарку», Стріха на початку 1928 року фігурував серед автури «Нової генерації». Стріха настільки добре імітував багатослівний і самозакоханий тон футуристських поезій, що довгий час його твори ніхто не сприймав як пародії. «Літературний ярмарок» нагадав своїм читачам, що Стріха так майстерно обвів навкруг пальця Семенка, що той навіть називав їх геніальними.⁹ Коли врешті-решт Семенко зрозумів, що його одурили, Стріху поступово вивели з журналу. Спочатку Семенко і Полторацький привласнили собі цей псевдонім, надрукували під ним декілька творів, а кінець-кінцем оплакали кончину Стріхи. «Нова генерація» повідомила, що Стріха став жертвою трагічного випадку. У сумному листі до редактора «дружина» Стріхи (вигадана футуристами) підтверджує цей факт. У 1929 році Буревій вирішує воскресити Стріху і подає твори під цим іменем у «Бюлетені авангарду» Валер'яна Поліщука. Саме нововоскреслому Стрісі доручили редагувати восьме число «Літературного ярмарку» і цим дали нагоду ще раз напуститися на футуристів. «Ви [Семенко] кинули свій журнал у болото», — зазначив Стріха в одному місці.¹⁰

Хоча футуристи цілком зігнорували випадок зі Стріхою, зате скористалися листом з АРМУ. У вересні 1929 року «Нова генерація» публікує серію документів під загальною назвою «Справа про труп»¹¹. У редакційному коментарі, що супроводжував матеріал, зазначалося, що блок з ВУСПП розворушив кола «правих» і накликав на «Нову генерацію» гнів «всеукраїнського міщанина», який прагне смерті Семенка. Щоб виконати це бажання супротивників, редакція запропонувала Семенку вмерти. Він, у футуристичному дусі, погодився. На згадку про померлого свого лідера редакція подала читачам низку документів: лист до прокурора з проханням провести розслідування передчасної смерті Семенка; два листи, знайдені при померлому; некролог; спомини про покійного, написані Анатолієм Петрицьким. Один з листів, що нібито були знайдені при Семенкові, був від Полторацького: у ньому мова йшла про «опортуністичних» союзників АРМУ; другий — це незакінчена відповідь Семенка Полторацькому, де він так характеризував «Літературний ярмарок»: «Цей «Ярмарок» і є орган дядька Тараса з Полтавщини з відповідним колом малоросійських читачів».¹²

Ця саркастична, але загалом невинна, суперечка повернулась зовсім по-іншому наприкінці року. На початку січня 1930 року вийшло друком довго затримуване жовтневе число «Літературного ярмарку», де було опубліковано лист, який підписали Аркадій Любченко, Григорій Епик, Олександр Копиленко і Юрій Вухналь. Редакторська примітка пояснювала: публікація цього листа викликана тим, що троє з чотирьох його авторів працювали в «Літературному ярмарку» і що всі порушені в ньому питання стосуються журналу.

По суті, це була реакція на інший лист, опублікований у двох видан-

⁹ Літературний ярмарок.— 1929.— № 8.— С. 2.

¹⁰ Там же.— С. 323. Історію Е. Стріхи див.: Шерех Ю. Історія однієї літературної містифікації // Стріха Едвард. Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція.— Нью-Йорк, 1955.— С. 249—264.

¹¹ Нова генерація.— 1929.— № 9.— С. 27—33.

¹² Справа про труп.— С. 28.

нях: «Вісті ВУЦВК» («Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» — одна з двох офіційних щоденних газет) і «Комсомолец України». Лист був підписаний представниками блоку п'яти організацій: ВУСПП, «Плуг» (Спілка селянських письменників), «Молодняк», ВУОРКК (Всеукраїнська організація робітників комуністичної культури — офіційна назва «Нової генерації») і «Західна Україна». Блок докоряв Григорію Епіку за публічні заклики закрити «Нову генерацію» та за «спілкування» з організацією Валер'яна Поліщука «Авангард» (так звані «конструктивісти»).

Лист у «Літературному ярмарку» категорично заперечив обидва закиди як безпідставні. Більше того — була висунута думка, що лист блоку виник у результаті змови, яка мала на меті заплутати питання, що його підняв Епик — про «порнографію» та «політичний цинізм» «Нової генерації». Четверо авторів листа в «Літературний ярмарок» трактували лист блоку як намагання «Нової генерації» (спійманої на гарячому) уникнути «пролетарського суду», захватись «за спинами решти організацій», які, мабуть, підписали протест; не вникнувши у суть справи.

Ще раз «Нова генерація» була звинувачена в «порнографії» в лютому 1930 року, коли вийшло 12-е число «Літературного ярмарку»¹³. Відповіли футуристи досить млявим, невеликим коментарем, де йшлося про «порнографію» в одному з творів Олександра Копиленка, що був надрукований у попередньому числі «Літературного ярмарку»¹⁴. Такий тон відповіді можна було пояснити тим, що тоді вже існували значно серйозніші звинувачення, на які й слід було звернути увагу. 27 січня 1930 року Хвильовий виступ проти футуристів у партійній газеті «Комуніст» — органі Центрального Комітету КП(б)У. Футуристи були затавровані як націоналісти, мазепинці, ефремовці (послідовники Сергія Єфремова) і фашисти.¹⁵

До цієї статті Хвильового спонукала поява на початку січня 1930 року футуристичного видання «Авангард—альманах» (він не має нічого спільного з конструктивістським журналом «Авангард» Валер'яна Поліщука)¹⁶. Це видання виходило в Києві за редакцією Гео Шкурупія; серед його авторів були Олекса Влизько, Олександр Довженко (представлений уривком кіносценарію «Земля», який незабаром мав побачити світ), П. Мельник, Ю. Палійчук, І. Маловічко, М. Булатович, В. Петров, С. Власенко та М. Холостенко. Хоча видання і мало підзаголовок «Альманах пролетарських митців» (очевидним є вплив того часу і відображення факту, що «Нова генерація» у січні 1930 року з журналу «лівого» мистецтва стала журналом «революційного» мистецтва), все ж таки на першій сторінці помістили великими літерами вислів, що мистецтво відмирає як «іраціональна категорія». Незважаючи на те, що альманах був з вигляду консервативніший, ніж «Нова генерація» (він дещо нагадував «Мистецтво» Семенка 1919—1920 рр.),

¹³ Хвильовий М. Пролог до книги сто сорок другої // Літературний ярмарок.— 1929.— № 12.— С. 2; Комуніст.— 1930.— 13 квіт. (№ 102).— С. 4.

¹⁴ Нова генерація.— 1930.— № 3.— С. 36—37.

¹⁵ Кричуще божество: З приводу однієї безпеки // Комуніст.— 1930.— 27 січ. (№ 26).— С. 4; Пролітфронт.— 1930.— № 1.— С. 247—253.

¹⁶ Авангард: Альманах пролетарських митців нової генерації.— 1930.— № а.

у всьому іншому він цілком вдався до «материнського журналу». Як і «Нова генерація», «Авангард—альманах» подавав у змісті редакторські коментарі до всіх авторів; як і журнал, альманах був свідомо інтернаціональним і писав про всі види мистецтва. Назва подавалася українською та німецькою мовами; публікувалася стаття лідера групи «De stijl» Тео ван Дезбурга; містилася інформація про «Der Sturm» та про розвиток авангарду в Чехословаччині. В номері були статті про архітектуру, містобудування, кіномистецтво. Однак жодна з цих публікацій не привернула уваги Хвильового.

Першою жертвою Хвильовий обрав Влизька, націлившись на розділ із його книги «Поїзди ідуть на Берлін», у якому йшлося про гумористичну «Історію закордонного паспорта»¹⁷. У цій іронічній оповіді (Хвильовий наполягав, щоб назвати її редакційною статтею), написаній від імені наївного подорожнього, що перескакує в розмові з одного на інше, Хвильовий вбачав «відверте виправдання мазепинства, яким так гордяться українські фашисти».¹⁸ Він нагромаджував докази проти Влизька, висмикуючи (без жодного контексту) висловлювання оповідача, котрий іронічно і між іншим зауважує, що не може вибачити Петрові І смерть Івана Мазепи, «тому що це був наш найкращий гетьман». На основі цього та інших уривків Хвильовий доводив, що книга Влизька «відгонить злістю до Петра І» і в той же час «співає панегирики Мазепі». Хвильовий стверджував, що Влизько тужить за «войовничим українським націоналізмом», особливо за його «імперіалістичним» різновидом. Виходячи з цього, Хвильовий проголошує, що «ці захисники мазепинства є не хто інший, як відомі невгамовні супротивники хвильовизму — панфутуристи-комункультівці з «Нової генерації».

Наступною жертвою Хвильового став Гео Шкурупій з його статтею «Нове мистецтво в процесі розвитку української культури».¹⁹ Хвильовий зігнорував нападки Шкурупія на «Літературний ярмарок», щоб наголосити на «хвильовистських концепціях» у його творчості, які нібито були доказом того, що Шкурупій був «послідовним хвильовистом» і одним з представників «стопроцентних націонал-більшовиків».²⁰

Останнім, кого виділив Хвильовий, був Віктор Петров, відомий вчений, а також літератор, що творив під псевдонімом В. Домонтович.²¹ Саме назву одного з розділів його біографічного роману про Пантелеймона Куліша — «Мовчує божество» — спародіював Хвильовий, коли назвав свій напад на футуристів «Кричує божество». Цей розділ Хвильовий охарактеризував як програмну статтю, яка в часи перебудови пропонувала своїм читачам лише «буржуазні вибрики». Гріх футуристів полягав у тому, що вони посміли в особі Петрова приховати «неокласика». Закінчувалась стаття Хвильового нагадуванням про те, що футуристи слабують далі на «порнографію» і несуть відповідальність за публікацію «творів для клозету».

На статтю Хвильового зреагувало декілька футуристів. Першим відгукнувся Семенко у невеличкій замітці, завбільшки в абзац, поміщений

¹⁷ Історія закордонного паспорту // Авангард...— № а.— С. 3—15.

¹⁸ Кричує божество // Пролітфронт.— С. 247.

¹⁹ Нове мистецтво в процесі розвитку української культури // Авангард...— № а.— С. 37—42.

²⁰ Кричує божество // Пролітфронт.— С. 250.

²¹ Див.: його роман «Доктор Серафікус» (Мюнхен, 1947), де є згадки про футуризм.

в січневому числі «Нової генерації». Це був іронічний погляд на швидке пристосування Хвильового до перебудови. Більше того, це був дипломатичний, але очевидний докір на адресу редакції журналу «Комуніст» (де вперше видрукували статтю; див. примітку 15) з приводу публікації такої статті без жодного коментаря.²²

Набагато довша відповідь з'явилася у лютневому числі «Нової генерації». Це був фактично передрук статті Хвильового з коментарями С. Антонюка стосовно її перекручень.²³

Остаточна відповідь належала Гео Шкурупію, — вона з'явилася у квітні, тобто в другому і, як виявилось, останньому числі його «Авангард-альманаху».²⁴ Парадоксально, що відповідь Шкурупія була опублікована того ж місяця, що й передрук статті Хвильового в журналі «Пролітфронт», який перейняв естафету «Літературного ярмарку». Не наголошуючи зайвий раз на тому, що Хвильовий неправильно зрозумів цитований текст, Шкурупій доводить, що «брехні», «фальшования» і «наклепи» Хвильового можна пояснити міжгруповим суперництвом. Більш серйозно Шкурупій звинувачував його в ненавмисному розповсюдженні російського великодержавного шовінізму, що само собою дискредитувало Хвильового як справжнього комуніста.²⁵

Тільки-но влігся пил після «Кричущого божества» Хвильового, як виходить його нова, більш зла, більш звинувачувальна стаття, скерована проти футуристів. 16 березня 1930 року газета «Харківський пролетар» (орган окружкому КП(б)У, окривконкому, окрпрофради і міськради) друкує «А хто ще сидить на лаві підсудних?»²⁶ — статтю-відгук на процес СВУ (Спілка визволення України), що декількома днями раніше розпочався в Харкові.²⁷ У цій статті Хвильовий закликав «ідеологічно роззброїти» «контрреволюційну ефремовщину» і розвінчати «хвильовизм» (цей ще один «націоналістичний ухил»), який продовжував «приховуватись або за винятково «рреволюційними»²⁸ фразами або навіть за партквитками²⁹. Спочатку вкрадливо, а потім досить відверто Хвильовий змальовує футуристів

²² Семенко М. Кричуца нікчемність: Із приводу однієї небезпеки // Нова генерація.— 1930.— № 1.— С. 57.

²³ Антонюк С. Божество сердиться, або нові подвиги конкістадора Хвильового // Нова генерація.— 1930.— № 2.— С. 23—28.

²⁴ Шкурупій Гео. Черговий блеф М. Хвильового // Авангард...— № в.— С. 63—66.

²⁵ Там же.— С. 64.

²⁶ А хто ще сидить на лаві підсудних? До процесу «СВУ» // Харківський пролетар.— 1930.— 16 берез. (№ 62).— С. 2—3. Через два дні в листі до редактора Хвильовий подав декілька зауважень до згаданого тексту. Див.: До статті М. Хвильового «А хто ще сидить на лаві підсудних?» // Харківський пролетар.— 1930.— 18 берез. (№ 63).— С. 5.

²⁷ СВУ вважалась антирадянською організацією, створеною інтелігентами старшого покоління, колишніми прихильниками УНР і Симона Петлюри. В період між 9 березня і 19 квітня 1930 року судили 45 чоловік, серед них — відомого критика і історика С. О. Ефремова. Підсудні були визнані винними і вислані до радянських концентраційних таборів, де більшість і померла. Радянські органи безпеки стверджували, що СВУ мала зв'язки з СУМ (Спілка української молоді) та Українською Автокефальною Православною Церквою. Див.: Зухвалий замах української контрреволюції // Гарт.— 1929.— № 12.— С. 177—182. Сьогодні достовірно відомо, що СВУ була сфабрикована.

²⁸ Подвійне «р» — алюзія на футуристів, яких Едвард Стріха пародіював у вірші «Рреволюція». Див.: Стріха Едвард. Пародези. Зозендропія. Автокезекуція.— С. 21.

²⁹ Харківський пролетар.— 1930.— 16 берез. (№ 62).— С. 2.

як політично реакційну і небезпечну силу. Головний удар був скерований проти Гео Шкурупія — саме як члена «Нової генерації», — охарактеризованого як «підбрехача єфремовщини»³⁰. Єдиний доказ Хвильового — декілька цитат з поеми 1921—23 рр. «Лікарепопоніада», котра згодом була передрукована в збірці Шкурупія «Для друзів-поетів, сучасників вічності» (1929 р.)³¹. Мотиви цієї поеми, як стверджував Хвильовий, були «нав'язні приготуваннями Єфремова до збройного повстання проти радянської влади».³²

Звинувачення Хвильового були такими вражаючими і неймовірними, що Семенко негайно виступив з пародією на них. У «Містифікації (?)»³³ Семенко показує, що Хвильовий звинувачує його в тому, що він — розповіджувач світових буржуазних побрехеньок, пущених буржуазними «таємними службами». Хвильовий Семенка майже так само, як і справжній, запитує: «А ви хочете доказів?» — і аналізує вірш Семенка «Осінь» (1913 р.) як програмний, нав'язний «куркульською ідеологією», як такий, що закликає маси «організувати саботаж і заколот в галузі культури». Доказом служить побудова невинного вислову «у серце» як аббревіатури контрреволюційної української СР (соціал-революційної) партії. В іншому випадку типового «вправляння» Хвильового Семенко подав звичайний «сум» як організацію СУМ (Спілка української молоді). Це наслідування Семенком новоствореного полемічного стилю привело Хвильового до висновку, що Семенко передає таємні послання ворогові «по той бік барикади».

Статті Хвильового, опубліковані в січні й березні, позначили початок злісної і ганебної боротьби між футуристами і табором хвильовистів (які на 1930 рік реорганізувалися у ПРОЛІТФРОНТ). І «Нова генерація», і «Пролітфронт» публікували статті, котрі звинувачували опозицію в наперед спланованих найгірших політичних злочинах. Традиційно побутувала думка, що футуристи — нападники в цій «війні», а Хвильовий і «Пролітфронт», втративши терпець, лише відплачують тією ж монетою; що футуристи змушують хвильовистів довго страждати. Зовсім недавно цю точку зору стисло сформулював Г. Костюк:

«М. Хвильовий за доби ПРОЛІТФРОНТУ не опублікував ні одного свого нового оповідання. Він, напевно, добре розумів, що часи «Івана Івановича», «Сентиментальної історії», чи навіть мисливських нарисів — минули. Настала доба безконфліктних, ура-оптимістичних, партійно-витриманих творів, тобто, войовничої партійної публіцистики в образах на тему поточної політики партії і соцбудівництва. Психологічно до такого роду творів він ще не був готовий. Тому всю свою творчу снагу, всю полемічну пристрасть він зосередив на літературній публіцистиці. Вона була спрямована головно проти «Нової генерації». Цій організації українських футуристів, а зокрема її членові, критикові О. Полторацькому, він присвятив три великі гостровикри-

³⁰ Там же.— С. 3.

³¹ Розділи з «Лікарепопоніади» спочатку друкувалися в «Семафорі в майбутнє» (1922). Перша повна публікація — в збірці Г. Шкурупія «Барабан».

³² Шкурупій Г. До федерації радянських письменників // Нова генерація.— 1930.— № 4.— С. 62—63.

³³ Голубенко Д. (М. Семенко). Містифікація (?) // Нова генерація.— 1930.— № 4.— С. 57—58.

вальні статті.³⁴ Крім того, у «Пролітфронті» було вміщено статті І. Момота під псевдонімом О. Мак,³⁵ І. Сенченка «У паках зблідлих фантазій»³⁶ та Варвари Жукової (Костя Буревія) — «Фашизм і футуризм»,³⁷ спрямовані також проти «Нової генерації».

Чим пояснити таку «увагу» «Пролітфронту» до «Нової генерації»? Не було це якоюсь примхою «Пролітфронту» взагалі, а Хвильового зокрема. Викликана ця гостра постава двома мотивами: 1. гостро негативним ставленням «Нової генерації» до ПРОЛІТФРОНТУ як організації та постійне, з числа в число, шельмування його і 2. провокативна стаття О. Полторацького про творчість Остапа Вишні, яка зіграла фатальну роль у дальшій долі Остапа Вишні. Ось основні дві причини тотальної війни Хвильового проти «Нової генерації».

Костюк розвиває свою думку далі, стверджуючи, що з 1927 по 1930 рік у «Новій генерації» «...настирливо, з числа в число [...] містили різні злісно-насмішливі, злобно-сатиричні вигадки, памфлети, дошкульні провокації, а то й звичайні політичні доноси на М. Хвильового та його однодумців. Найактивнішим автором такої «літератури» в «Новій генерації» був молодий критик О. Полторацький. А його довгий (у кількох числах журналу) політичний донос на Остапа Вишню обурив не тільки численних читачів О. Вишні, але й увесь близький до ПРОЛІТФРОНТУ літературний світ... Ось такі духовно нечисті, аморальні типи задавали тон у «Новій генерації» в її наступі на ПРОЛІТФРОНТ. Вони остаточно вибили М. Хвильового з рівноваги і стали одною з основних причин тотальної контратаки М. Хвильового й цілого ПРОЛІТФРОНТУ проти «Нової генерації». Цих конфліктних ситуацій ніхто із дослідників не повинен забувати».³⁸

Важко описати ворогуючі групи більш контрастно. Наведена вище інформація не залишає сумніву стосовно того, хто герой, а хто негідник: виходить, що в 20-і рр. футуристи були «національними ренегатами», а хвильовисти — справжніми патріотами. Це лише натяк, але деякі критики проводять згадане твердження більш наполегливо. «Роками радянські українські футуристи розвінчували націоналізм ВАПЛІТЕ і неокласиків». Футуристи (напр., Гео Шкурупій), твердить дехто, були супротивниками згаданих груп. Вони були рабськими послідовниками «партійної лінії», не здатними на щось більше, ніж «приниження» і «улесливість» перед «новою московською релігією».³⁹

Такі погляди поширені серед істориків української літератури, які працюють на Заході. Факти, однак, свідчать про інше. Але перш, ніж довести це і повернутись до подій 1930 року, коротко нагадаємо про стосунки між футуристами і табором Хвильового з позиції цілого десятиліття.

³⁴ Кричуше божество // Пролітфронт.— С. 247—252; Чим причарувала «Нова генерація» тов. Сухино-Хоменка? // Там же.— № 3.— С. 229—270; Остап Вишня в світлі «лівої» балабайки // Там же.— № 4.— С. 254—310.

³⁵ З бльокноту читача // Там же.— № 1, 3, 4.

³⁶ Там же.— № 2.— С. 177—210.

³⁷ Там же.— № 3.— С. 205—228.

³⁸ Костюк Г. Микола Хвильовий: Життя, доба, творчість // Хвильовий М. Твори: В 5 т.— Балтімор, 1978.— Т. 1.— С. 82—83.

³⁹ Лавріненко Ю. Розстріляне відродження.— Мюнхен, 1959.— С. 111, 234—235, 383.

Слід пам'ятати, що Хвильовий та різні організації, до яких він належав у 20-х рр., сповідували дуже негативні погляди стосовно футуризму. Це видно з низки раних документів,⁴⁰ але стало очевидним згодом, коли Хвильовий був членом «Гарту» — організації, яка принципово заперечувала футуризм. Спочатку Хвильовий був членом офіційно санкціонованих організацій і не мав жодних конфліктів з партією, чого не можна було сказати про футуризм. Його труднощі розпочалися зі створенням ВАПЛІТЕ в листопаді 1925 року. Саме тоді виникло питання націоналізму, яке й розділило хвильовистів і футуристів: до того часу суперечка в основному велася довкола мистецтва й культури і тих характерних рис, які мали б зробити їх «пролетарськими».

Проблема «націоналізму» в цій полеміці заслуговує на окрему розмову. Футуристи дійсно були проти будь-яких виявів українського «націоналізму», але, щоб правильно розуміти це твердження, його слід сприймати в контексті. Націоналізм, як політична концепція, був чужий футуристам, тому що вони сприймали Українську Радянську Соціалістичну Республіку і українську культуру як доконаний факт, що виключав націоналізм. Чи було це найвним розумінням, чи ні — це інше питання; відомо, що політичний аспект проблем їх не цікавив. Хоча в їхніх суперечках і літературних творах зустрічались нападки на українських націоналістів і навіть окремі випадки огульного зарахування Хвильового та його прихильників до т. зв. контрреволюційного табору, в більшості випадків футуристів цікавив зовсім інший аспект цього питання. Переслідуючи своїх опонентів, вони не мали на меті демонструвати їх *політичний* націоналізм (допускаючи, що вони були зрадниками), — просто вони боролися з тим, що можна назвати *культурним* націоналізмом. Під останнім можна розуміти будь-який вид мистецтва, що свідомо і з викликом намагається підкреслити українські національні елементи, теми чи стилі або ввести їх у сучасну культуру. У цьому плані футуристи сприймали «націоналізм» як еквівалент до «провінційності» та «малоросійщини»⁴¹. Так, Борис Антоненко-Давидович піддався нападкам за свій «малоросійський націоналізм»,⁴² тобто за художню та інтелектуальну відсталість. Звідси очевидно, що футуристи успадкували твердження Семенка, проголошене 1914 року, що «національний» період в українській культурі вже минув. Сучасна українська культура повинна бути інтернаціональною. Будь-яка національна орієнтація вважається реакційною. Для футуристів ВАПЛІТЕ і особливо «Літературний ярмарок» з його «інтермедіями» та жартами в стилі Гоголя були доказом того, що хвильовисти «культивують» лише музейну, «провінційну» культуру. З їхньої точки зору, хвильовисти були типовими назадниками навіть у своєму звертанні до європейської культури як до зразка для українців, оскільки їхнє сприймання Європи від-

⁴⁰ Див.: Декларація всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців і Наш універсал до робітників і пролетарських мистців українських // Десять років української літератури (1917—1927).— Харків, 1928.— Т. 1.— С. 70, 67.

⁴¹ Див.: Платформа і оточення лівих.— С. 40—41; Семенко М. Міркування про те, чим шкідливий український націоналізм для української культури або чим корисний інтернаціоналізм для неї ж // Десять років української літератури (1917—1927).—Т. 2.— С. 375—380.

⁴² Шкурупій Г. ео. Вереск всеукраїнського лілпуга.— С. 41.

3025

4448

НМ

МАЙК ЙОГАНСЕН

ПОДОРОЖ
УЧЕНОГО
ДОКТОРА
ЛЕОНАРДО
І ЙОГО МАЙБУТ
НЬОЇ КОХАНКИ
ПРЕКРАСНОЇ
АЛЬЧЕСТИ
У СЛОБОЖАНСЬКУ
ШВАЙЦАРІЮ

ПРОЛЕТАРІЙ

6

Титульна сторінка роману Майка Йогансена «Подорож ученого доктора Леонардо...». Харків, 1930 р.

0089

2

ПРОЛІТФРОНТ

Обкладинка журналу «Пролітфронт». Харків, лютий 1930 р.

ставало років принаймні на п'ятдесят.⁴³ Про те, як важливо було футуристам ототожнити українську культуру з сучасними, особливо експериментальними, течіями, свідчить факт їхнього розчарування режисером Лесем Курбасом. Коли він «зрадив» їх, відвернувшись від конструктивізму, Семенко зажадав, щоб держава припинила субсидювати театр Курбаса, тому що «...не в інтересах радянської держави і керівників культурного процесу робити з УРСР вічну провінцію».⁴⁴

Через це помилково почали вважати футуристів національними ренегатами. Очевидно, що це не так. Хоча їхні погляди на українізацію і російський шовінізм не були виражені так помітно, як у ВАПЛІТЕ, футуристів не можна звинувачувати в байдужості до цих проблем. Вони були не проти покритикувати російські журнали (напр., «Новый лев», «Новый мир») за їхнє погордливе ставлення до української та інших неросійських культур в СРСР, вбачаючи в цьому залишки нездорових дореволюційних традицій.⁴⁵

Відомо навіть, що футуристи звернулися до КП(б)У стосовно російського шовінізму, що практикувався, на їхню думку, у видавництві «Пролетарий».⁴⁶ Коли футуристи виступали з масовими читаннями і лекціями в русифікованому Донбасі, вони ставали рупором українізації. В одному зі своїх повідомлень вони зазначили, що «че мене гаразд» з українізацією у Донбасі, і що «наші виступи перетворилися на агітацію за українську газету [...]»; футуристи «змушені були провадити довгезезні дискусії й доводити робітникам потребу вивчення української мови...»⁴⁷, — все це доводилось їм робити і в інших випадках.⁴⁸ На одній зустрічі робітник, який розмовляв по-російськи, висловив думку, що українізація є основою для розвитку українського націоналізму; він висловив думку, що для пролетаріату було б краще, якщо б усі розмовляли єдиною інтернаціональною мовою. Семенко ж йому відповів, що інтернаціональна мова, про яку він так мріє, є лише виправданням «русифікації».⁴⁹

Стаття О. Полторацького проти О. Вишні посідає центральне місце у кожній дискусії щодо причини таких злісних нападок ПРОЛІТФРОНТУ і Хвильового на футуристів у 1930 році.^{49а} Стаття Полторацького вважається не лише причиною трагічного 10-літнього перебування О. Вишні в ГУЛАГу, а й зразком рівня «полеміки» футуристів. Створюється

⁴³ Шкурупій Гео. Нове мистецтво в процесі розвитку української культури.— С. 37.

⁴⁴ Про театр // Нова генерація. 1929.— № 10.— С. 76.

⁴⁵ Див.: Червоний С. Невдалі туристи // Нова генерація.— 1928.— № 2.— С. 137—140; Шкурупій Г. На штурм ліноців і незнання // Нова генерація.— 1928.— № 3.— С. 211—213; Голубенко Д. Антоненко-Давидович а la russe // Нова генерація.— 1930.— № 2.— С. 60.

⁴⁶ Блок-нот «Нової генерації» // Нова генерація.— 1928.— № 12.— С. 424.

⁴⁷ [Полторацький] О. П. Донбас слухає // Нова генерація.— 1929.— № 4.— С. 71.

⁴⁸ Шефство ВУОРКК над заводською газетою «Металіст» у Сталіні // Нова генерація.— 1929.— № 6.

⁴⁹ Сталінський протокол // Нова генерація.— 1929.— № 7.— С. 59.

^{49а} Точка зору Г. Костюка стосовно О. Полторацького має багато спільного зі статтею М. Осадчого «Остап Вишня — свідок найкращого твору М. Хвильового». Див.: Український Вісник (Київ—Львів).— 1987.— № 7 (серп.).— С. 33—34.

враження, що Хвильовий та його прибічники лише *реагували* на «моральну розпусту» футуристів і, таким чином, їх нападки на останніх носять до певної міри благородний, принаймні, виправданий характер. Детальніше ознайомлення зі статтею Полторацького і усвідомлення часу її публікації наводить на іншу думку.

Статтю Полторацького можна відкинути як причину суперечок 1930 р. між футуристами і хвильовистами лише на хронологічній підставі. Стаття з'явилася в лютому,⁵⁰ тобто після звинувачення футуристів у «порнографії» і політичному цинізмі в «Літературному ярмарку» і після того, як стаття Хвильового «Кричуще божество» була надрукована в «Комуністі». Стаття Полторацького могла б бути реакцією на розпочаті хвильовистами нападки, а не їх причиною. Тон і зміст статті також не в'яжуться з тією страшною метою, яку їй в основному приписують.

Стаття Полторацького «Що таке Остап Вишня?» виходила в трьох числах журналу «Нова генерація». Позірною нагодою для цієї статті був двотомник творів О. Вишні, нещодавно опублікований, хоча, безумовно, не можна не зважати й на інші причини.⁵¹ Полторацький мав намір дослідити феномен Вишні як «короля українського тиражу», дізнатися, чому його так підтримували видавництва, і чому його вважали корисним у справі українізації. Мета Полторацького — заперечити загальноприйнятую думку, що Вишня відіграє позитивну роль в українському радянському суспільстві.

У першій частині своєї статті Полторацький висунув такі основні твердження: Вишня є представником неосвіченої селянської маси, його лексика характеризує цей «ідіотський» (цитата з Маркса) прошарок суспільства, а отже, є реакційною, консервативною і нагадує ідеали народників з минулого століття. На погляд Полторацького, Вишня не годився для «українізації» і в боротьбі за вищий культурний рівень народних мас відіграв деморалізуючу роль. Розглядаючи Вишню як приклад примітивізму, Полторацький виступає як захисник культурної, не етнографічної мови:

«Коли кілька років тому «просту мову» Вишні можна було вітати як найкращу мову для маси, то зараз, коли маси неймовірно зросли в культурному відношенні,— така мова, як у Вишні, може лише шкодити процесові культивуваці мови українських мас... такі мовні тенденції Остапа Вишні можуть вплинути лише негативно... Тим-то, на нашу думку, пролетарські кола українського суспільства повинні засудити реакційну мовну практику Остапа Вишні».⁵²

Те ж саме говорив Полторацький про «засоби комічного» у Вишні. Він прийшов до висновку, що Вишня використовує лише один основний засіб у своїй творчості, а саме вульгаризацію. Це збиває його не лише на вульгарний, кухонний гумор, а й приводить до того, що й люди в нього схожі на тварин.

Тоді як перша публікація в основному мала описовий і аналітичний характер, то друга й третя вже проривалися політичним обуренням з при-

⁵⁰ Фактично вона могла вийти і пізніше, тому що лютому (№ 2) число «Нової генерації» було рекламоване лише в квітні. Див.: Комуніст.— 1930.— 6 квіт. (№ 97).— С. 4.

⁵¹ Остап Вишня. Усмішки: В 2 т.— Харків, 1929—1930.

⁵² Що таке Остап Вишня? // Нова генерація.— 1930.— № 2.— С. 32.

воду негативного і цинічного сприйняття Остапом Вишнею радянської соціалістичної дійсності. Вказуючи на ставлення Вишні до села, міста і механізації, Полторацький стверджує, що Вишня бачить лише примітивні та консервативні сторони радянського життя і зовсім не бачить успіхів та досягнень революції. Звідси Полторацький робить висновок, що літератор під маскою «Остап Вишня» (справжнє ім'я його Павло Губенко), не так уже й сміливо пропагував принципи партії, як у це вірили читачі; насправді це була маска непринципового, неосвіченого буржуа з сумнівним політичним минулим. Одне слово, Полторацький вважає Вишню «як літературну постать»⁵³ ідеальним зразком консерватизму, на позиціях якого в минулому перебувало українське село. Таким чином, «незалежно від прихильного ставлення автора», Вишня перетворився в «постать реакційну, гальмо на потягові культурної революції на Україні»⁵⁴. З огляду на «войовничо-некультурний образ Вишні», його «дешевість і примітивність» Полторацький був змушений проголосити:

«Треба сказати одверто, що творчість Остапа Вишні не є багатство, не є досягнення української літератури. Остап Вишня є наша бідність, бо в його творчості знайшли найновіше виявлення хуторянство, некультурність і провінціалізм, що з їх лабетів з такими зусиллями визволяється українська радянська література...»⁵⁵

Слід наголосити, що окрім цих літературних і культурних закидів, стаття Полторацького містила й деякі політичні натяки. Імена Петлюри і Врангеля, білої армії і кадетської партії раз по раз виринали в його аналізі і порівняннях. Це є яскравим свідченням того, що стаття була не просто літературна чи філософська. Не залишається жодного сумніву, що автор мав на меті нашкодити Вишні цією статтею. Він явно хотів підгострити «політичну сокиру» і навмисне обрав пуританський, надто серйозний тон стосовно письменника, про якого, очевидно, не слід було так писати. Але треба сказати, що стаття Полторацького була далеко не така негативна, як статті Хвильового та «Пролітфронт». Останні були взірцем політичного вбивства, звинувачень у зраді. Полторацький принаймні робив спробу розрізнити письменника (Губенка) і його літературну маску (Вишню). Кінець кінцем, він звинувачував маску, а не її творця.

Різниця між підходами до проблеми Хвильового і Полторацького очевидна з відповіді Хвильового.⁵⁶ Незважаючи на розлогість цієї відповіді (56 сторінок), його аргументи проти Полторацького дуже прості й безцеремонні. Що б не думав про Вишню елітист і формаліст Полторацький, Хвильовий вважав, що це хороший письменник, тому що його люблять робітники й селяни, його визнають провідні, справді пролетарські критики. Вишню не любили лише націоналісти, фашисти і ті радянські письменники, які не заслуговували на довіру. Як приклад, Хвильовий відповідно називає Донцова, одного українського анонімного автора, який друкується у Празі в націоналістич-

⁵³ Що таке Остап Вишня? // Нова генерація.— 1930.— № 3.— С. 19.

⁵⁴ Там же.— С. 20.

⁵⁵ Там же.— № 4.— С. 28.

⁵⁶ Хвильовий М. Остап Вишня в світлі «лівої» балабайки // Пролітфронт.— 1930.— № 4.— С. 254—310.

ному виданні, і Б. Антоненка-Давидовича. А характеристика Вишні Полторацьким повністю збігається з характеристиками інших контрреволюціонерів.⁵⁷

Як бачимо, погляди на Остапа Вишню поділяються відповідно до класових позицій: фашисти і ті, хто їм підспівує, дивляться на Вишню як на «чекіста». Комуністи проголошують, що Вишня «необхідний», вони ставлять його поруч з академіком Тичиною і називають «одним з найвизначніших, найвпливовіших сучасних радянських письменників». Інакше, мовляв, бути не може: літератури поза політикою не буває; вона буває лише класовою. І оскільки класи борються один з одним, то й серед письменників іде боротьба — ніколи радянський письменник не завоює прихильності буржуазного критика.⁵⁸

Виходячи зі змісту і тону статті Полторацького, чи можна зробити висновок, що вона мала якесь відношення до трагічної долі Вишні? Чи могла стаття, написана в 1930 році, дійсно стати причиною арешту в грудні 1933? На ці питання можна відповісти іншими питаннями. Чи були статті Хвильового (а чи його прибічників) причиною вбивства Влизька в 1934, загибелі Шкурупія в ГУЛАГу і вбивства Семенка в 1937? Очевидно, що ні. Те саме і статті Полторацького. Причину цих трагедій слід шукати в безпосередньому їх історичному контексті (напр., падіння Скрипника, прихід до влади Постишева, зростання терору взагалі). Її не можна приписувати окремій статті.

«Злою» природою футуристів не можна пояснити того, чому Хвильовий розпочав супроти них таку небезпечну війну. Ми бачимо, що хронологічна послідовність, загальний настрій і зміст статті Полторацького не підтверджують здогаду, що футуристи спровокували різку полеміку 1930 року. Факти свідчать, що відповідальність за загострення суперечок між хвильовистами і футуристами лежить на групі Хвильового. Все розпочалося в «Літературному ярмарку», розгорілося через статті Хвильового в січні і березні, і до квітня, коли почав виходити журнал «Пролітфронт», ця суперечка стала ознакою часу. Звичайно, важко погодитися з твердженням, що ПРОЛІТФРОНТ лише наносив удари у відповідь на випадки «Нової генерації», якщо зрозуміло, що Хвильовий розпочав нападки ще до заснування ПРОЛІТФРОНТУ. «Нова генерація» не могла розпочати виступи проти «Пролітфронту», тому що перший випуск «Пролітфронту» вже містив антифутуристичні випадки у вигляді передрукованої статті Хвильового і передової статті.⁵⁹ Отже, перед нами не група невинних письменників, які захищаються від злісних футуристів. Якраз навпаки. Коли розглянути статті в «Новій генерації» про Хвильового і «Пролітфронт» з точки зору часу їх появи, стає зрозумілим, що вони були написані у відповідь на нападки, які спершу появились у «Пролітфронті».⁶⁰ Контрудари

⁵⁷ Там же.— С. 307.

⁵⁸ Там же.— С. 306—309.

⁵⁹ Див.: До читача // Пролітфронт.— 1930.— № 1.— С. 8—10.

⁶⁰ Див.: Музиченко Ю. Записки з «пролітфронту» // Нова генерація.— 1930.— № 10.— С. 36; Маловічко І. Як засипався М. Хвильовий на захисті Остапа Вишні? // Там же.— № 11—12.— С. 26—36; Музиченко Ю. Підручник пересмикування: Полемічний репортаж // Там же.— С. 36—46.

футуристів були сильні, але слід наголосити, що вони ніколи не мали характеру таких політичних звинувачень, як нападки Хвильового та його прибічників. Футуристи воліли самі докопуватись до суті справи, аніж звинувачувати своїх супротивників у політичній зраді.

Щоб зрозуміти, чому група Хвильового розпочала кампанію проти футуристів, слід повернутись до літературної та політичної ситуації того часу. Таке дослідження покаже, що хвильовисти розпочали свій наступ на футуристів, щоб завоювати доступ до пролетарської святині, з якої їх вигнали; нападки на футуристів були способом зректись свого минулого і відновити свої добрі стосунки з партією. Одне слово, це була зовсім не моральна боротьба проти футуристів; це була корислива акція для завоювання політичного капіталу.

Ми бачили, як жорстоко критикувала ВУСПП «Літературний ярмарок». Письменники, чиї імена пов'язували з цим журналом, поступово вилучались із літературного процесу, тоді як з футуристами було зовсім навпаки.

Хоча «пролетарі» їх зовсім не визнавали, коаліція з ВУСПП зробила футуристів номінальними членами могутньої організації і захистила їх від активного посягання. Свідченням законності «Нової генерації» того часу була їх присутність на зустрічі в Києві 21 жовтня 1929 року, де обговорювалося питання утворення «революційного блоку».⁶¹ До цього були причетні також ВУСПП, «Молодняк», «Плуг», «Західна Україна». Це була та сама група п'яти організацій, яка згодом засудила Епіка та «Літературний ярмарок» за заклики до ліквідації «Нової генерації» і співпрацю з Валер'яном Поліщуком.

На зустрічі у Києві в основному йшла мова про «Літературний ярмарок». Про журнал говорили не лише як про найсерйознішого супротивника «революційної» орієнтації, а й як про організацію, довкола якої гуртувались інші «праві». Цікаво зазначити, що тоді, як критик Борис Коваленко з «Молодняка» говорив про «рецидиви» націоналізму в «Літературному ярмарку», Гео Шкурупій — представник «Нової генерації» — пов'язав національні смаки «правих» у літературі й кіномистецтві з їх провінційністю. Крім того, він повторив, що й далі існує різниця по деяких формальних (мистецьких) проблемах між ВУСПП та «Новою генерацією», але підкреслив, що це не повинно викликати між ними ворожих стосунків.⁶²

У листопаді 1929 року «Нова генерація» знову зміцнила своє становище, коли до блоку, членом якого вона була, ввійшло Всеукраїнське об'єднання робітничих революційних кінематографістів, або ВУОРК.⁶³ (Можливо, в зв'язку з цим «Нова генерація» змінила свою офіційну назву з ВУОРКК на ВУСКК, ставши замість «організації» робітників комуністичної культури «спільною». Без сумніву, це було зроблено, щоб уникнути непорозуміння і плутанини).

⁶¹ До утворення революційного блоку в літературі // Літературна газета.— 1929.— 1 листоп. (№ 21).— С. 8.

⁶² Там же.

⁶³ Луцький І. С. Н. Літературна політика на радянській Україні, 1927—1934.— Нью-Йорк, 1956.— С. 148.

Манія до коаліцій і зібрань з метою утворення різноманітних федерацій була відображенням всезростаючої потреби часу утворити єдину спілку для всіх «революційних» організацій. ВУСПП одержала мандат на це у травні 1929 року на своєму з'їзді: до кінця року вже майже сформувалася ФОРПУ (Федерація організацій революційних письменників України). На той час «Літературний ярмарок» перебував під величезним тиском і намагався виправдати своє тривале відчуження від «пролетарського табору». Хоча журнал витримав цей натиск, переломний момент усе ж таки настав у листопаді 1929 року, коли Валер'яна Поліщука, лідера конструктивістів, на кожному форумі різко звинувачували за третє число «Авангарду». Звинувачений у «порнографії» та інших гріхах, Поліщук був змушений визнати помилки і ліквідувати свою організацію.⁶⁴ Коли це сталося, то мусив замовкнути і «Літературний ярмарок»: осуд Поліщука з боку «пролетарів» міг, набувши розголосу, перекинутися і на «Літературний ярмарок». Щоб запобігти неминучому, цей журнал вирішив приєднатись до хору осудників. У десятому числі читачі знайшли гострий випад проти Поліщука.⁶⁵ Дальший розвиток подій тепер нам відомий. Перш ніж можна було прочитати ці нападки проти Поліщука (десяте число вийшло дуже пізно), відома вже коаліція п'яти організацій, а серед них і «Нова генерація», опублікувала лист, де згадувався «Літературний ярмарок» за його «спілкування» з Поліщуком. «Літературний ярмарок» сердито заперечив це звинувачення, назвавши його «вимислом хворої думки». Це й привело до «антифутуристської війни».

Коли «Літературний ярмарок» стверджував, що він не спілкувався з Поліщуком, це було очевидною неправдою. Поліщук та інші письменники з його оточення (напр., Леонід Чернов) з'являлися на сторінках «Літературного ярмарку», а такі як К. Буревій (Стріха), І. Сенченко та інші фігурували в публікаціях В. Поліщука. Сучасники навіть говорили про блок між цими двома групами. У травні 1930 року Микола Скрипник сказав, що автори «Літературного ярмарку» блокувалися з «Авангардом» (Поліщука).⁶⁶ Це підтверджувалося навіть в одній з публікацій Поліщука: «Утворилась нова літературна організація [під назвою] «Пролітень»⁶⁷ (Хвильовий, Сенченко, Куліш, Епик та багато інших). «Пролітень» буде жити з «Авангардом» в добросусідських стосунках».⁶⁸

Відречення від Поліщука і створення ПРОЛІТФРОНТУ в кінці листопада чи на початку грудня свідчили про серйозні зміни, що відбувалися у «Літера-

⁶⁴ Див.: Кулик І. Нахабство, що не візьме города // Гарт.— 1929 — № 12.— С. 126—131; Поліщукада // Там же.— С. 174—177. Див. також: Овчаров Г. Ф. Проти міщанських вихваток в літературі: З приводу «Авангарду» // Нариси сучасної української літератури.— 1932.— Вип. 1.— С. 136—153.

⁶⁵ Одвертий лист до редакції «Літературного ярмарку» // Літературний ярмарок.— 1929.— № 10.— С. 303—304. Лист звинувачував Поліщука в контрреволюційних ухилах і «сильній порнографії». Його підписали М. Куліш, Ю. Яновський, В. М. Яловий, М. Хвильовий, А. Любченко, О. Досвітній і Г. Епик. Датовано лист 10.11.1929.

⁶⁶ Скрипник М. Дві промови. На вищий щабель // Критика.— 1930.— № 6.— С. 25. Див.: Сушино-Хоменко В. Літературна ситуація на радянській Україні // Західна Україна.— 1930.— № 1.— С. 34.

⁶⁷ Попередня назва ПРОЛІТФРОНТУ.

⁶⁸ Товарець Іполит. Знахабніла пошлятина // Авангард...— 1930.— С. 95.

турному ярмарку». Десятим числом (запланованим на вересень, а насправді видрукуваним у листопаді) журнал неофіційно ввійшов в еру ПРОЛІТФРОНТУ. Тон двох останніх чисел «Літературного ярмарку» вже передбачує журнал «Пролітфронт». Тогочасні критики були цілком свідомі цього факту. В січні 1930 року один із критиків писав: «два місяці тому ще можна було боятися, що ця група письменників [«Літературний ярмарок»] органічно хворіє «песимізмом»; сьогодні можемо впевнено сказати, що ця хвороба не органічна і що більшість [цих] песимістів стануть нашими співцями. Вони почали по-іншому говорити [...]. Якщо візьмете десяте число «Літературного ярмарку», то побачите ознаки завершення його ери [...], перехід до [...] організації [що є частиною] пролетарського літературного фронту. Саме в листопаді й грудні довгий процес наближення до творчого обов'язку пролетарської і революційної літератури завершився для членів «Літературного ярмарку».⁶⁹

Все це вказує на те, що перед обличчям повної поразки одного зі своїх прибічників (Поліщука) і неминучого утворення ФОРПУ, «Літературний ярмарок» вирішив будь-яким коштом вступити в пролетарський табір. Бо ж у той час не належати до загальнонародної федерації було надто небезпечно. Але як тільки стало очевидним, що «Літературний ярмарок» не збираються приймати до ФОРПУ, група Хвильового швиденько утворила нову організацію ПРОЛІТФРОНТ,⁷⁰ яка була нічим іншим, як засобом увійти до ФОРПУ. 31 грудня 1929 року ПРОЛІТФРОНТ, до того часу зовсім невідома організація, однією з семи поставив свій підпис під документом про створення ФОРПУ.⁷¹ Аж до квітня 1930 року, поки не з'явилося перше число журналу «Пролітфронт», ніхто й не знав про існування цієї організації. Але в міжчасі читачів інформували про її утворення два останні числа «Літературного ярмарку», особливо статті Хвильового.

Напади на футуристів виявилися для ПРОЛІТФРОНТУ найкращим способом продемонструвати новоспечений пролетарський запал. А результат був заздалегідь відомий. Повалення Поліщука показало, що аргумент «порнографії» був смертельною зброєю у боротьбі з ворогом; процес СВУ висунув «націоналізм» як ще одне потенційне звинувачення (очевидно, колективізація сприяла ще одному негативному термінові — «куркуль»). Розпочавши кампанію проти футуристів, хвильовисти відвертали увагу від свого власного минулого, зводячи старі рахунки. Легко пояснити, чому футуристи були вибрані за жертву — зі всіх членів ФОРПУ це була група з найменшою підтримкою. Ні для кого не було таємницею, що ніхто, крім хіба ВУСПП, з якою тепер мав намір змагатися ПРОЛІТФРОНТ, не хотів мати жодних контактів із футуристами. Така організація, як «Плуг», відкрито проголосила опозицію альянсу ВУСПП з «Новою генерацією». Слід зазна-

⁶⁹ Сухино-Хоменко В. Літературна ситуація на радянській Україні.— С. 31, 34.

⁷⁰ Ця організація захищала концепцію «роботи в масах», ту саму концепцію, проти якої перед п'ятьма роками була сформована ВАПЛІТЕ.

⁷¹ Декларація всеукраїнської федерації революційних радянських письменників // Молодняк.— 1930.— № 1.— С. 124—127. Ще входили: ВУСПП, «Нова генерація» (ВУСКК), «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Авангард». Цю декларацію широко публікували й інші журнали та газети.

чити, що хоча «Плуг» називав ВУСПП і «Молодняк» своїми «найближчими прибічниками», він вважав блок з футуристами «невірною тактикою» і не хотів бути його членом. І, навпаки, ставлення організації «Плуг» до ПРОЛІТФРОНТУ було набагато позитивніше. «Плуг» робив йому поступку, вітаючи психологічний розкол, який стався між членами ПРОЛІТФРОНТУ на благо пролетарської літератури.⁷²

Очевидно, що існував прямий зв'язок між створенням ПРОЛІТФРОНТУ і його войовничою антифутуристською орієнтацією. Дозвіл на створення цієї організації і фінансування журналу мабуть-таки надійшов з КП(б)У. Не було б нічого дивного, якби Хвильовому та його прихильникам не дали цього дозволу. Однак, судячи з усього, він таки був — принаймні якийсь *quid pro quo*.⁷³ Мабуть, партія після знищення однієї авангардної групи в особі Поліщука готова була влаштувати кончину іншої. Врешті-решт, то не був 1927 рік, коли Скрипник особисто «затвердив» авангардистів. Художній та організаційний плюралізм закінчився з початком першої п'ятирічки. Тепер девізом була «федерація» та «консолідація». З капітуляцією «Літературного ярмарку» футуристи залишилися останньою значною передовою організацією з цілком незалежною програмою. Щоб виправити цю «аномалію», партія вирішила напустити на них Хвильового і його прихильників. Як побачимо, факти вказують на домовленість між хвильовистами і КП(б)У із цього питання.

Футуристи, здавалось, не усвідомлювали, що їх вибрали для нападок партії. Статті Хвильового сприймалися як суто особиста ініціатива, ще одна міжорганізаційна суперечка. Нагадаємо, що Семенко висловив здивування з приводу появи статті Хвильового в «Комуністі» без жодної редакційної зауваги, — схоже, він гадав, що це був просто недогляд. В. Антонюк також припускав, що це була особиста помста Хвильового. Він настільки був впевнений у цьому, що закінчив свою статтю самовдоволеним зверненням до Хвильового: «Ваш виступ партійно-громадська думка не підтримала».⁷⁴ Але згодом, коли з'явилися інші статті на захист футуристів, стало очевидним, що футуристи прорахувалися. Низка офіційних коментарів засуджувала їх за самовиправдання і досить категорично твердила, що Хвильовий мав рацію, викриваючи загрозу футуристів.

Першим, хто зруйнував ілюзії «Нової генерації», був член КП(б)У, начальник відділу преси ЦК в 20-х рр. Андрій Хвиля. Один із найбільших критиків Хвильового в період ВАПЛІТЕ, після відповіді Антонюка і Шкурупія на статтю в «Комуністі», Хвиля почав захищати свого колишнього ворога. Він не лише бачив сенс у тому, щоб повторити основні звинувачення проти футуристів («порнографія», «націоналізм»), а й вважав за потрібне наголосити, що стаття Хвильового була правильною. «У пресі вже з'являлися критичні статті з приводу твору Шкурупія. Була й стаття М. Хвильового, який цілком справедливо зауважив, що в книзі Шкурупія «Для друзів-поетів, сучасників вічності» є уривок, який можна назвати націона-

⁷² Шиманський А. Пленум ЦК «Плуга» // Плуг.— 1930.— № 1.— С. 78—79.

⁷³ Цікаво відзначити, що говорив Г. Костюк про утворення ПРОЛІТФРОНТУ: «Хвильовий [нас] поінформував, що має підтримку з «вищих сфер» на створення нової організації і обіцянку щомісяця її фінансувати». Костюк Г. Микола Хвильовий...— С. 80.

⁷⁴ Божество сердиться, або Нові подвиги конкістадора Хвильового.— С. 28.

лістичним. Товариш Хвильовий справедливо розвінчує це хворобливе явище в книзі Гео Шкурупія. Припустимо, що це написано в 1921—1922 [...]. Але чому ж тоді, коли товариш Хвильовий виступає проти [цих] елементів у роботі Гео Шкурупія і закликає пролетарську спільність звернути на це явище увагу, [...] чому [тоді] товариш Шкурупій у своєму листі до преси і товариш Антонюк у своїх статтях [...] так обурено реагують, так виступають проти «нових витівок», «нових трюків» Хвильового? Хіба в статті Хвильового присутній хвильовизм? Нічого подібного. Спроба назвати це хвильовизмом не має нічого спільного з літературною критикою. Це недопустима спроба цькування пролетарського письменника, члена партії товариша Хвильового. Це спроба приховати свої власні ідеологічні хитання, свої власні помилки, спроба викривити генеральну лінію пролетарської літератури [...]. Ще раз зазначаємо, що всі три статті товариша Антонюка містили цькування проти товариша Хвильового.⁷⁵

С. Антонюка також суворо засудили в «Харківському пролетарі». Його редактор В. Фурер⁷⁶ висловив здивування стосовно того, як Антонюк поєднув «полемізувати» з такою статтю, як стаття Хвильового, що з'явилася у «центральному органі КП(б)У і, більше того, робити це в «Новій генерації», «позапартійному журналі». Звинувачуючи Антонюка в тому, що він покриває «прояви українського націоналізму», Фурер запитує: «Хто і навіщо уповноважив товариша Антонюка цькувати товариша Хвильового?»

Через місяць сам Скрипник зауважив: «Велика заслуга т. Хвильового є те, що він підняв свій голос ще в січні цього року, викривши хибні риси, які виявились в альманасі «Нової генерації» — «Авангарді» № «а»⁷⁷.

Через два місяці після того, як стаття «Кричуще божество» з'явилася в «Комуністі», вона отримала негативний відгук у журналі ВУСПП «Гарт». Автор Володимир Сухино-Хоменко звинуватив Хвильового в тому, що він виявляє хвильовизм там, де це цілком зайве, і шукає «реваншу».⁷⁸ Цим він накликав на себе звинувачення В. Фурера⁷⁹ і ще довші та гостріші нападки Хвильового в статті «Чим причарувала «Нова генерація» тов. Сухино-Хоменка?».⁸⁰

У цій статті між приступами самобичування, Хвильовий не лише нападав з гострим сарказмом на критика з ВУСПП, а й поклав собі довести, що футуристи (особливо Шкурупій) насправді були проникнуті «націоналізмом», «контрреволюційними теоріями» і «хвильовизмом»; що фактично вони не були кращі за петлюрівців, ефремовців і донцовців. Обурений припущенням Сухино-Хоменка, що він, Хвильовий, збився з кроку з партією, він адресує йому такі прямолінійні слова: «Коли б це була стаття антипартійна, її не надрукували б в «Комуністі» і до того ж без примітки,

⁷⁵ Хвиля А. Нотатки про літературу // Критика.— 1930.— № 4.— С. 35—36.

⁷⁶ Фурер В. Націоналістичні вибрики та їхній замовчувач // Харківський пролетар.— 1930.— № 70.— С. 2.

⁷⁷ Дві промови. На вищий щабель.— С. 26.

⁷⁸ На пролітфронті без змін // Гарт.— 1930.— № 3.

⁷⁹ Фурер В. Як т. Сухино-Хоменко шукав «вихід із запамороченого стану» і що він знайшов // Харківський пролетар.— 1930.— № 88, 89.

⁸⁰ Чим причарувала «Нова генерація» товариша Сухино-Хоменка? // Пролітфронт.— 1930.— № 3.— С. 229—269.

а, по-друге, доводжу до вашого відома, що зі сторінок центрального органу партії з вами говорив не Хвильовий, який заплутався серед пролітфронтівців і який мріє про контрреволюційний «рванш», а член Комуністичної партії більшовиків України».⁸¹

Наче для того, щоб наголосити, що його стаття не просто «так собі», Хвильовий розпочав свій напад на Сухино-Хоменка такими словами: «Авангард» № «а» засуджено. Засуджено відповідальними робітниками партії. Засудив його і т. А. А. Хвиля [...], засудив його і народний комісар освіти т. М. О. Скрипник [...]. Більше того — партійна думка засудила не тільки згаданий альманах, але й всю художню установку новогенераційних поетів».⁸²

Ця тема не вгасала. У вересні 1930 року, подаючи своє бачення тогочасної літературної критики, критик Г. Овчаров, відомий як «права рука Скрипника і найближчий помічник в НКО (Народному комісаріаті освіти)», знову звернувся до помилок футуристів і тієї позитивної ролі, яку відіграв у їх викритті Хвильовий. Овчаров таки визнав, що стаття Хвильового в «Комуністі» містила «значні помилки з ряду проблем»,⁸³ серед яких він назвав опис Хвильовим недоліків альманаху «Авангард», некоректні випадки щодо небезпеки на літературному фронті,⁸⁴ неточні цитати і посилання.⁸⁵ Але Овчаров робить висновок, що, незважаючи на ці «значні помилки», стаття Хвильового була «необхідною і корисною»; що вона мала об'єктивно позитивне значення.⁸⁶ А Сухино-Хоменка, Шкурупія та Антонюка критикує за те, що вони цього не визнавали. Крім того, двох останніх ще й звинувачує у відсутності самокритики, — мовляв, замість того, щоб визнати свої помилки, ці футуристи втягаються в вихватки, єдина мета яких — «скомпрометувати» Хвильового.⁸⁷

Варто повторити, що всупереч твердженню Г. Костюка, «огульна війна» Хвильового проти футуристів велася не заради етичних проблем чи супроти «назадницької, аморальної» групи. Мабуть, ця боротьба була при низливим способом завоювання довіри в партії, щоб члени «Літературного ярмарку» могли вступити до пролетарської спілки. У цьому плані Хвильовий цілком піддався лінії партії і служив «мальованою дудкою» її політики.

Його функція зводилась до розколу незалежно мислячих літературних організацій («Нової генерації») і підготовки ґрунту для сфабрикованого партією процесу проти інтелігенції. Слід зазначити, що напади Хвильового на футуристів були значною мірою частиною кампанії проти СВУ. Чимала частина його статті «А хто ще сидить...?» присвячена СВУ. Того ж таки місяця Хвильовий написав гидку звинувачувальну промову проти Сергія Єфремова, що складалася з двох розділів і була написана на основі щоденників

⁸¹ Там же.— С. 233.

⁸² Там же.— С. 229.

⁸³ Овчаров Г. Огляд журнальної критики // Критика.— 1930.— № 9.— С. 85.

⁸⁴ Хвильовий твердив, що його попередні опоненти намагалися монополізувати пролетарську ідеологію для себе, що зачепило певних членів ВУСПП. Див.: За гегемонію пролетарської літератури // Критика.— 1930.— № 6.— С. 26.

⁸⁵ Огляд журнальної критики.— С. 106.

⁸⁶ Там же.— С. 106, 85.

⁸⁷ Там же.— С. 97, 100.

Єфремова. Хвильовий виправдовував використання щоденників живої ще людини тим, що Єфремова можна вважати політичним трупом.⁸⁸

Представлені тут події підготували сцену для останнього акту в історії українського футуризму. З початком нападок Хвильового футуристи вступили в період свого неминучого занепаду. Певна терпимість до них з боку «пролетарської» спілки мала ось-ось зникнути в основному завдяки старанням Хвильового. Як і після першого нападу, футуристи знову перебували в ізоляції на літературному фронті. Позбавлену підтримки партії, підтримки ВУСПП «Нову генерацію» чекали останні болісні місяці її життя.

1985. Доповнено автором у 1990 р.
З англійської переклала
Галина КИВАН.

Перекладено за виданням: O l e h S. I l' n y t s' k y i. Futurist Polemics with Khvyly'ovyi during the Prolitfront Period // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US 1984 — 1985.— Vol. 16.— № 41—42.

Oleh IL'NYTS'KYI

FUTURIST POLEMICS WITH M. KHVYL'OVYI
DURING THE PROLITFRONT PERIOD

The paper traces the literary dispute between the futurists and M. Khvyly'ovyi at the end of the 1920's and the beginning of the 1930's. The author rejects the currently held notion that Khvyly'ovyi's articles against the futurists were written in pure selfdefence. He shows that Khvyly'ovyi's attacks were sanctioned and supported by the Communist Party and had two goals: 1) they were meant to demonstrate that the former members of „Literaturnyi Jarmarok“ had „reformed“ themselves and deserved acceptance by the Community of Proletarian Writers, and 2) to destroy the last independent-minded journal — the futurist „Nova Gheneratsiia“.

⁸⁸ Хвильовий М. За щоденником С. О. Єфремова — вождя, академіка, «совісти землі української», що палахкотить великим полум'ям // Харківський пролетар.— 1930.— 21 берез. (№ 65).— С. 2. Друга половина статті вийшла у цій же газеті: 1930.— 25 берез. (№ 68).— С. 2.